Torsten Althin

TEKNIK- OCH INDUSTRIHISTORIA

Efterföljande översikt publiceras samtidigt i »Svensk bygd och folkkultur», utgiven av Sigurd Erixon och Åke Campbell. Del. I. Stockholm 1946.

I ingeniörs- och industrimannakretsar hördes förr det påståendet, att ingeniörens och industrimannens uppgift vore att i första hand blicka framåt och att uteslutande inrikta sina krafter på att bygga upp någonting nytt. Däremot — att se tillbaka på det historiska förloppet, det betraktades som framstegsfientligt och utan betydelse. För den som i likhet med författaren till dessa rader varit med om att under 25 år som yrkesman enbart syssla med ingeniörskonstens och industriens historia, står det alldeles klart att en bestämd åsiktsförskjutning har ägt rum i detta avseende. Men denna förändring från bristande uppskattning och ringa förståelse till ett vitalt intresse för det tekniska folkets egen yrkeshistoria har egentligen sina rötter betydligt längre tillbaka i tiden än så. Visserligen var det då endast ett fåtal personer, enstaka allmänintresserade ingeniörer och då framförallt bergsmän, som funnit ett mera djupgående studium av deras yrkes historia vara av värde för dem och även för andra, icke som ett tidsfördrivande kuriosum, utan som en inspirationskälla för det dagliga arbetet i det tekniska framåtskridandets tjänst. Jag tänker härvid i främsta rummet på bergsingeniören och disponenten Carl Sahlin som representant för dessa pionjärer. Han var icke ensam om att i gamla handlingar och böcker studera bergshanteringens historiska utveckling eller att samla material i form av bilder och uppteckningar om det som varit vid gruvor, hyttor och bruk, men han var ensam om att arbeta för att även de konkreta vittnesbörden om arbetet i forna dagar skulle samlas och bevaras i form av föremål av olika slag, ja t. o. m. hela anläggningar.

Genom Carl Sahlins åtgärder under hans tid vid Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolag räddades omistliga värden till Bergslagets Museum i Falun och med exemplets makt väckte Carl Sahlin till liv ett kraftigt växande intresse och en uppskattande förståelse för hithörande frågor även bland dem av hans yrkesbröder som förut ställt sig tvivlande och oförstående.

Redan för mer än 25 år sedan framträdde Sigurd Erixon i Teknisk Tidskrift med en på sin tid mycket uppmärksammad artikel, i vilken han med vidsynthet skisserade upp de angelägna och betydelsefulla uppgifter, som ur kulturminnesvårdande och teknikhistorisk synpunkt påvilade i första hand ingeniörerna och industrimännen att taga hand om och stödja. Som den utredande och drivande

kraften bakom Göteborgsutställningens industrihistoriska avdelning är Sigurd Erixon, tillsamman med Carl Sahlin, den främste tillskyndaren av att teknikens, ingeniörskonstens och industriens historia fått den omvårdnad, som den är fullt berättigad till i likhet med andra yttringar av mänsklig verksamhet, vilka sedan länge varit föremål för studier, vetenskapligt samlande och åskådliggörande för en större allmänhet.

Detta må här med tacksamhet konstateras av författaren, som under den tiden fick göra sina lärospån och som sedan på Carl Sahlins initiativ år 1924 fick börja organisera arbetet för vårt lands tekniska centralmuseum i Stockholm. Redan från början stod det klart för oss, att det icke blott gällde att samla föremål och annat material till ett museum, till ett minnesmärke över det som varit. Det gällde också att få detta att knyta an till den fortgående utvecklingen och att länka in det i en upplysande verksamhet. Men därtill kom ännu en sak, som i detta sammanhang är det väsentliga.

Mycket av det som var ägnat att visa hur arbetet och livet varit på industriplatserna under forna dagar kunde av praktiska skäl icke flyttas från sin plats, ty det var uteslutet att göra ett »tekniskt Skansen». Så uppstod tanken på inrättandet av industrihistoriska minnesmärken, bevarade i sin ursprungliga miljö, skyddade för framtiden och säkerställda med avseende på vård och underhåll. Det föresvävade oss i mitten av 1920-talet att initiativet till åtgärder i sådan riktning borde utgå från Tekniska Museet och att museet skulle bli den sammanhållande centralen. I viss mån blev detta också förhållandet, vilket framgår av det följande. Förståelsen för saken var väckt och initiativen till inrättande av industrihistoriska minnesmärken ha kommit även från det mest oväntade håll. På så sätt har under de senaste decennierna på en rad platser i vårt land bevarats enstaka föremål eller stora tekniska anläggningar, som kunna för nuvarande och kommande generationer av industriarbetare och andra besökare erinra om hur arbetsplatserna fordom tedde sig och i viss mån också om hur arbetet utfördes.

Från mitt kringflackande från Ystad i söder till Kiruna i norr minns jag särskilt väl en episod, som gav mig ett påtagligt bevis för värdet av att ganska små rester av en forntida industrianläggning uppmärksammas och bevaras. Jag var inbjuden att hålla ett anförande vid en hembygdsförenings sommarmöte i Gästrikland och att därvid säga några ord om den gamla järnhanteringen. Det var en

strålande vacker dag. Hela bygden hade mött upp och då det var glest mellan gårdarna hade många färdats lång väg. Långt uppe i skogarna vid en bäck, kring vilken ännu några gårdar och torp ligga kvar, hade man grävt fram resterna av en gammal hytta. Med frivilliga krafters hjälp hade byggts ett skyddstak över hyttplatsen och ett rekonstruerat vattenhjul hade satts upp. På den forna hyttbacken voro besökarna samlade och ortens musikorkester spelade medan de svenska flaggorna sakta slogo i sommarvinden. Där funnos bland de församlade många, vilkas fäder i flera generationer arbetat i hyttan och där funnit sin bärgning. Där funnos många som aldrig i sitt liv sett hur järnet smältes ur den hårda malmen. Där funnos, om icke direkt swingpjattar så inte långt därifrån. Men — sedan jag hållit mitt korta anförande och hyllat minnet av de män, som strävat för sin bärgning på platsen — då vattnet släpptes på och hjulet började röra sig, kände nog alla och inte bara jag att här hade vi en föreningslänk mellan forna tider och våra dagar.

En verklig svensk är tekniskt intresserad och tekniskt kunnig och han vill veta hur och varför en apparat fungerar, det må nu vara ett vattenhjul eller en — cyklotron. Därför är det av betydelse att de industriminnesmärken som inrättas om möjligt kunna sättas i gång i en eller annan form. Då först bli de levande, då först kunna de väcka ett levande intresse till liv, då först kan en svensk göra verkliga jämförelser mellan gammalt och nytt.

Det räcker dock inte med detta. Skall en industrianläggning helt eller delvis bevaras så skall den ligga så till att den blir besökt och att det är naturligt, att man samlas där, icke en enda högtidlig gång, utan någon gång om året eller kanske mera. Kan en gammal hyttplats, en sågbacke, en bruksplats bli ett centrum för låt oss säga hembygdsfester, så är det utmärkt. Då fyller minnesmärket en funktion, då kan under festens glada timmar erinras om arbetets möda, då kunna festdeltagarna få en relief, en bakgrund till hur de ha det i dag, då kunna alla fatta — från den äldste till den yngste — att här har dock hänt en hel del på det tekniska området, mycket till det avgjort bättre samtidigt som många stämningsvärden gått förlorade.

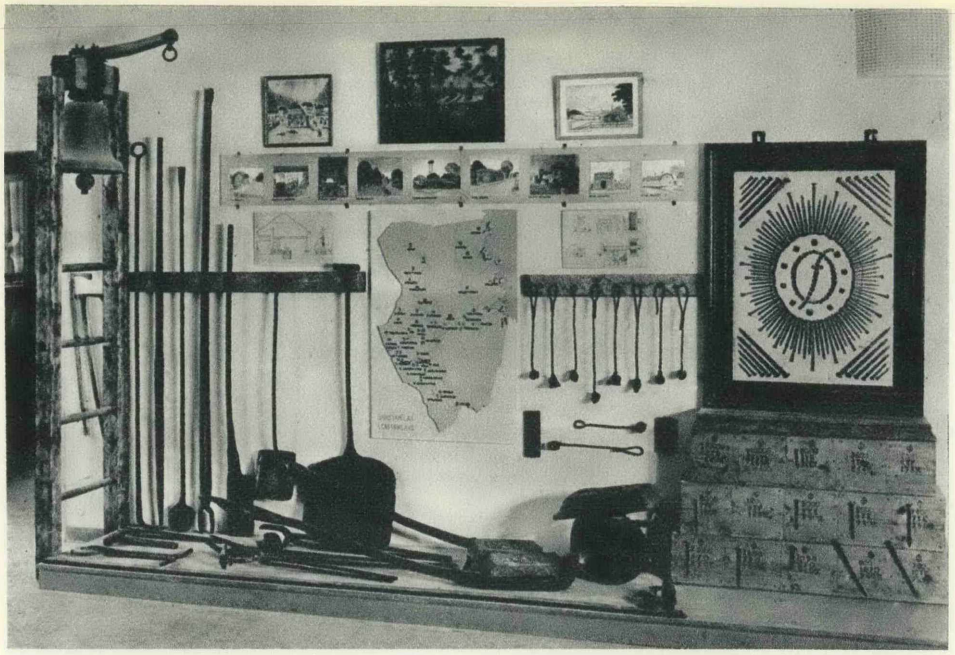
För min personliga del kan jag inte komma ifrån, och jag vet att många andra ha samma uppfattning, nämligen att man får en väldig respekt för vad som i forna dagar kunde åstadkommas med som vi tycka oerhört enkla hjälpmedel. Vi få en känsla av att de tankar, som människorna kunna tänka, inte äro så många, utan att de följa i

Herrgårdshammaren vid Österby bruk i Uppland är den äldsta bevarade vallonsmedjan och inrättades som industrihistoriskt minnesmärke år 1925. Ägaren, Fagersta Bruks AB, svarar för vård och underhåll. — Foto P. Källgren.

Ett av Uddeholms AB skyddat minnesmärke är Brattforshyttan. — Foto ur Prins Wilhelms film över Uddeholmsbolaget 1945

Även provinsmuseerna ägna ofta ett avsnitt åt någon för deras område väsentlig industri. I Gävle visas t. ex. denna samling rörande järnhanteringen i Gästrikland.

Interiören av ett gammalt ölkafé ingår i Bryggerimuseets samlingar, vilka i övrigt till huvudsaklig del omfatta sådana redskap, apparater, maskiner och laborautensilier, som använts vid AB Stockholms Bryggeriers företag.

stort sett samma banor under tidernas lopp. Vi lösa problemen på olika sätt och med olika effektivitet, men den så kallade allmänna utvecklingen går ingalunda så svindlande fort som vi i självbelåtenhet över vår tids tekniska landvinningar inbilla oss. Och detta är enligt min mening ett av de mest uppfostrande och tankeväckande moment, som ligga i industriminnesmärkenas bevarande och i samlingen kring dem, i fest och i vardag.

Innan jag nämner något om de teknikhistoriska samlingar som numera finnas vid vissa industriföretag och museer, skall jag ta några *exempel* på de industrihistoriska minnesmärken, som under de senaste årtiondena inrättats. Det blir dock endast exempel och icke någon direkt förteckning. Minnesmärkena kunna indelas i fyra grupper.

I. *Minnesmärken tillkomna på initiativ av bolagsledningar och privatpersoner. Anläggningarna ligga kvar i ursprunglig miljö och deras underhåll bekostas av initiativtagaren.*

Exempel: Lavbyggnader och andra anläggningar vid Falu gruva (Stora Kopparbergs Bergslags AB). Ånghammare vid Sandvikens järnverk, flyttad från smedjan till den närbelägna bruksparken. Klingsmedjan vid Wira bruk, initiativtagare Godsägare Boström, Östanå. Hytta och smedja vid Engelsberg, initiativtagare Generalkonsul Axel A:son Johnson. Motjärnshyttan, Gammelkroppa hyttruin, Brattfors hyttruin m. fl. anläggningar, bevarade och konserverade av Uddeholms AB, huvudsakligen på initiativ av Skogschefen Gösta Wesslén.

II. *Minnesmärken tillkomna på initiativ av hembygdsföreningar eller museiföreningar samt flyttade till respektive förenings museala friluftsanläggning.*

Exempel: Tråddrageri från Gnosjö flyttat till Jönköpings stadspark. Vattendriven såg flyttad till Medelpads Fornhem, Sundsvall. Vadmalsstamp flyttad till friluftsanläggningen i Skellefteå. Konsthjul och konstgång jämte andra gruvinrättningar flyttade till Gammelgården vid Ludvika.

III. *Minnesmärken tillkomna på hembygdsföreningars eller liknande initiativ men i motsats till föregående grupp kvarstående på sin ursprungliga plats.*

Exempel: Flatenbergs masugn vid Smedjebacken och Granbergsdals hytta.

IV. *Minnesmärken tillkomna på initiativ av Tekniska Museet.*

Exempel: Mårten Triewalds ångmaskinshus vid Dannemora Gruvor.

Herrgårdshammaren vid Österby bruk. Maltkölna från 1768 vid Leufsta nedlagda bruk.

Av denna exempelsamling framgår, att hittills har — för övrigt av ganska naturliga skäl — bergshanteringen blivit bäst tillgodosedd. Vid ett flertal större industriföretag har bevarats på sin ursprungliga plats en byggnad eller del därav i vilken företagets första verksamhet bedrivits. Så är förhållandet till exempel vid Jönköpings Tändsticksfabrik, där mitt inne på fabriksområdet den äldsta byggnaden står kvar, restaurerad och inrymmande företagets ytterst värdefulla historiska maskiner och apparater. På samma sätt finns vid Surahammars bruk en viss del av industribyggnaderna avsatt som ett minnesmärke och i dem inrymmes bland annat vårt lands enda bevarade puddelugn med redskap, ett valsverk samt en unik samling verktyg för hjulsmide.

Och därmed äro vi över på industrihistoriska samlingar sådana som finnas vid industriföretagen, i hembygdsföreningarnas ägo och i provinsmuseerna. Bergslagets mönstergilla museum i Falun med dess enastående samlingar, i sitt nuvarande skick ordnade av Alvar Silow, har här berörts. Laxå bruks museum, på sin tid även det skapat av Carl Sahlin, bör också nämnas. Surahammars Bruk har förutom ovannämnda samlingar även ett eget bruksmuseum i kontorsbyggnaden, trevligt och överskådligt ordnat av brukets dåvarande kassör Arvid Stålhane i samförstånd med brukets disponent Helge Silverstolpe. Wedevågs bruksmuseum är nyordnat av ett par yngre museimän på initiativ av Brukspatron Helge Norlander och Direktör Hans Hulthén. Det innehåller bl. a. prov på brukets forna produkter både från 1700-talets manufakturverk och från det senare 1800-talets handredskapssmide. Stockholms Bryggerier har sitt eget stora museum på Hornsberg, därifrån det dock snart skall flyttas till annan lokal i Stockholm. Här har disponenten Erik Kruse nedlagt ett ofantligt arbete, på senare år med hjälp av disponenten Sten Simonsson, som även vid sitt företag i Södertälje skapat en högst betydande och sevärd samling av bryggerihistoriska föremål. Jag kan vidare nämna det i viss mån industriellt betonade garverimuseet i Simrishamn, tillkommet på initiativ av direktör Gösta Ehrnberg, som även gått i bräschen för att Malmö Museum snart får ett förnämligt garverimuseum, ett exempel på att ett museum i en stad tar upp en industrihistorisk gren på sitt program. Så har också numera skett i större eller mindre omfattning vid många andra liknande museer. Låt oss

ta Umeå nybyggda museum, som i likhet med museerna i Gävle och Hudiksvall samlat och uppställt föremål från bygdens skogs- och järnhantering. Här må också nämnas det synnerligen fullständiga färgerimuseet i Norrköping, som även innehåller maskinell utrustning av betydande teknikhistoriskt värde.

Vi ha så de stora samlingarna av glas i museet i Växjö, där även den tekniska sidan av glasframställningen givits åtminstone någon plats i museilokalerna. Detta museum har också ägnat ett rum åt länets skogs- och pappersindustri. En märklig samling och i sitt slag ensam i vårt land är den flygtekniska avdelningen vid museet i Landskrona, dit minnena från Enoch Thulins pionjärverksamhet inom svenskt flyg och svensk flygindustri sammanförts och utställts. Det kan erinras om att Kalmar Museum äger åtskilliga föremål från aluntillverkningen på Öland, att museet i Lindesberg ägnar sex salar eller mer än hälften av sitt utrymme åt traktens bergshantering och att i så gott som varje hembygdsgård finnes ett eller annat föremål av tekniskt intresse, som räddats undan förstörelse. Där stå de givetvis mången gång helt lösryckta ur sitt sammanhang, men det viktigaste är och förblir dels att de bevaras, dels att de tekniska och industriella föremålen icke ringaktas och anses vara värdelösa till förmån för böndernas och de övriga ståndens redskap och bohagsting, vilka kanske mera tilltala ögat genom sin form och färg.

Vad jag har anfört är ingalunda någon generalinventering på hithörande område. De exempel som givits torde dock ge vid handen att åtskilligt uträttats och att teknik och industri icke längre äro så förbisedda som de voro endast för tjugofem år sedan. Hade intresset för saken funnits tidigare, före det första världskriget, hade otvivelaktigt åtskilligt mer kunnat räddas undan förstörelse och undgått den nedskrotning, som så obarmhärtigt berövade oss en mångfald värdefulla objekt, både små och stora.

Det synes mig emellertid vara min plikt att i detta sammanhang uttala en varning för okritiskt bevarande av ruiner, byggnader och maskiner etc. Det är inte så svårt att hastigt få upp en entusiasm och få medel till att restaurera och samla, men det är oerhört svårt att tillförsäkra de bevarade föremålen, det må nu vara byggnader eller annat, en tryggad ålderdom. Största och bästa möjligheterna i sådana fall har helt naturligt de stora industriföretagen, och såväl Stora Kopparbergs AB som Uddeholms AB ha icke tvekat att lägga ned betydande kostnader. Bolagsledningarna känna sig också moraliskt skyl-

diga att även svara för framtiden. Pretentionerna kunna dock icke ställas för höga, ty ett industriföretag har dock även annat att göra än att tänka på sin historia!

När ett förslag inom en bygd eller inom ett industriföretag kommer upp om inrättandet av ett industrihistoriskt minnesmärke eller något av liknande slag, står Tekniska Museet gärna till tjänst för en undersökning, om det verkligen lönar sig att kosta på en restaurering, om objektet i fråga överhuvudtaget är värt att bevara, om det finnes möjlighet att sköta dess underhåll i framtiden o. s. v. Förutom till det som Alvar Silow skrivit i dessa frågor vill jag hänvisa den intresserade till en liten skrift av Gösta Wesslén om Industrien och hembygdsvården, vilken skrift kan rekvireras från Uddeholms AB. Den innehåller många tänkvärda synpunkter och är försedd med en förteckning över viktigare industrimonografier, ett kapitel, som jag icke skall gå in på här. I skriften finnas också avbildningar av de skyddsmärken eller fredningsmärken, som bolaget låtit tillverka och uppsätta i form av gjutna tavlor efter mönster av dem som Tekniska Museet använder sedan 20 år. Det är nämligen så, att en byggnad eller stort maskineri, som kanske står litet avsides från allfarvägen, respekteras på ett helt annat sätt om det är försett med »etikett», än om det bara står där. Av samma orsak ha ju naturskyddsmärkena med sina tavlor åtminstone i de flesta fall blivit respekterade. Det syns bland annat på några härliga ekar i närheten av Finspongs slott. På dem finnas tavlor av gjutjärn uppsatta sedan slutet av 1700-talet, och det har icke fallit någon in att göra åverkan på dessa skyddade träd.

Som en sammanfattning skulle jag vilja säga, när det gäller att ta ställning till ett bevarande av hela tekniska och industriella anläggningar eller enstaka föremål — undersök noga om objektet i fråga är för sin trakt typiskt, om det i närheten kanske redan finns något liknande, kanske ännu bättre förut bevarat, och tag reda på vilka förutsättningar det finns för att restaurera och försök beräkna kostnaderna för framtida underhåll och vård. *Vi äro inte betjänta av att ha sönderfallande ruiner stående som spöken från en svunnen industriell epok, det är inte värdigt vårt land som industriland.* Då må anläggningen hellre endast mätas upp och fotograferas eller eventuellt göras i modell och sedan rivas. På platsen må gärna sättas upp en minnestavla, som berättar om den hantering, som funnits på platsen, men sedan är den saken ur världen. Endast de minnesmärken, som ligga någotsånär centralt, ha utsikter att spela en roll i kulturlivet.

De som ligga långt bort i skogarna äro — beklagligt nog — oftast dömda att gå under liksom så mycket annat som människan skapar.

Jag nämnde avfotografering och uppmätning. För bevarande i bild och skrift av det industriella arbetets historia gälla samma regler som vid annan liknande museal verksamhet, varför det arbetet helst bör anförtros åt fackfolk, men naturligtvis kan det också utföras av den som gör sig mödan att sätta sig in i hur museimän och vana upptecknare arbeta med kamera, anteckningsbok och måttband. Även när det gäller de privata industrimuseernas ordnande har det stundom visat sig fördelaktigt att anställa någon praktisk verksam yngre museiman. I fråga om uppteckningar av gamla arbetsmetoder har jag funnit att det är absolut nödvändigt att upptecknaren på förhand *väl* har satt sig in i den arbetsmetod, som han skall göra uppteckningar om. I annat fall begriper han vanligen ingenting av de med facktermer späckade skildringar, som de gamla gubbarna bruka ge. Detsamma gäller för övrigt även vid fotograferingar och uppmätningar. Industrien har tyvärr ofta försummat att taga fotografier av anläggningarna innan de rivas eller förändras. Detta har man anledning beklaga särskilt när minnesskrifter skola utarbetas. Och i de fall då fotografier tagits, hur och var förvaras de? Endast i undantagsfall ha industriföretagen ordnade bildarkiv med daterade och påskrivna fotokopior. En tendens till det bättre har dock glädjande nog varit märkbar under de senaste åren. Tekniska Museets bildarkiv är nu mycket omfattande, men allt kan inte samlas dit, utan företagen måste också själva hjälpa till och sörja för att fotografier och andra bilder bli tillvaratagna och bevarade på ett betryggande sätt.

Industrimännens växande intresse för historia har kanske utåt främst manifesterats genom det stora antal monografier, som industriföretagen låtit utarbeta och trycka. En överslagsberäkning ger vid handen att det under de senaste 30 åren rör sig om ungefär tusentalet minnesskrifter, från ganska kortfattade, inom företagen sammanställda broschyrer, till gedigna verk på många hundra sidor, skrivna av framstående vetenskapsmän. Därtill kommer även ett icke ringa antal historiska skildringar rörande arbetarrörelsen, vilka skildringar ofta innehålla mångahanda uppgifter av teknikhistoriskt och allmänt industrihistoriskt värde. En av anledningarna till att dessa monografier kommit till är den, att företagen gärna vilja visa upp att de ha en historia. Då många av de bolag, som nu äro att räkna med, grundades under slutet av förra seklet ha jubileumsdagar ofta inträffat

just under tiden från 1920 och framåt. De av våra företag vilkas historia går ännu längre tillbaka i tiden ha i anslutning till 100-, 200- eller 300-årsminnet av grundandet låtit skildra det egna företagets utveckling, varvid mycket ofta vida överblickar ha gjorts över händelserna inom hela det industrihistoriska området. Av stor betydelse för kunskapen om det historiska förloppet ha också varit de ekonomiskt-historiska samt geografiskt-historiska översikter och detaljskildringar, vilka publicerats icke sällan som akademiska avhandlingar. Därtill må även läggas den mångfald av smärre artiklar med brukshistoriska och industrihistoriska skildringar som influtit i museernas och hembygdsföreningarnas årspublikationer och även i de industriella och tekniska utgivna tidskrifterna.

Min erfarenhet är den, att det blivit en sådan mångfald ställen, där man kan söka och finna litteratur i hithörande ämnen, att det blivit direkt svårt att med säkerhet få reda på allt som publicerats. Önskvärt vore att få till stånd en dokumentationstjänst även på det industrihistoriska området, och den kanske kommer vad tiden lider.

Något stort sammanfattande verk över teknikens, ingeniörskonstens och industriens historia finns inte och det är enligt min mening ännu för tidigt att försöka åstadkomma något sådant. Än så länge få vi nöja oss med dessa många större eller mindre puzzelbitar, som monografierna utgöra, och vara tacksamma för det myckna arbete och de stora kostnader, som lagts ned på dem, främst av industriföretagen och i mindre mån av bokförlagen.

Det finns således mycket att tänka på i här berörda avseenden för dem som arbeta på det museala området, inom hembygdsrörelsen och icke minst inom industrien. Att målsmännen för detta förstå innebörden av arbetsuppgifterna, därom vittna de senaste årtiondenas åtgärder, liksom också att industrimännen inse vad som påvilar dem. Att allmänheten gärna och med stort intresse ser på teknikhistoriska ting är också otvivelaktigt, och underligt vore det väl annars i ett land som Sverige, vilket — för att låna ett gammalt bergsmannauttryck — gått framåt »Med arbetets segerrika vapen».